

**ESHITISHDA NUQSONI BO'LGAN O'QUVCHILAR NUTQINING
MORFOLOGIK TOMONI USTIDA ISHLASH**

Toshmatova Yulduzxon Dilshodjon qizi

TDPU Magistritura bo'limi Surdopdagogika yo'nalishi 1- bosqich talabasi

E-mail: yulduztojiboyeva2000@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqola eshitish nuqsoniga ega bo'lgan o'quvchilarning nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirishda morfologik jihatdan ishlashning asosiy metodlarini tahlil qiladi.

Tayanch so'zlar: Eshitishda nuqsoni bo'lgan bola, morfologiya, nutqni rivojlantirish, korreksion ta'lim, surdopdagogika, eshitish, idrok.

Abstract: This article analyzes the main methods of working morphologically in developing the speech skills of students with hearing impairments.

Абстрактный: В данной статье анализируются основные методы морфологической работы в развитии речевых навыков учащихся с нарушением слуха.

Kalit so'z: morfologiya, kar bola, zaif eshiuvchi bola ,og`zaki nutq, imlo lug`ati.

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrdagi «2017–2021-yillarda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017- yil 19-iyuldagi «Maktabgacha ta'lim muassasalarining faoliyatini takomillashtirish to'g'risida»gi qarorida «Jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat maktabgacha ta'lim muassasasi to'g'risida»gi nizomda eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni bilish imkoniyatlariga muvofiq tarbiyalash, nuqsonlarini korreksiyalash, imkoniyatiga muvofiq maktab ta'limiga tayyorlash, jamiyatda moslashuviga ko'maklashish talabarlari qo'yilgan. Har bir mamlakatning taraqqiyoti, istiqboli, farovonligi, ma'naviy yuksalishi, jahonning eng rivojlangan davlatlar qatoridan o'rin olishi - bilimli, yuqori intellektual salohiyatli, qalbiga va ongiga ezgu fazilatlarini mujassamlagan yoshlarga bog'liq hisoblanib, har jihatdan yetuk va barkamol, Vatan taqdiri uchun sidqi dildan xizmat qiladigan, fidoyi, iymonli avlodni voyaga yetkazish, o'qitishni sifatli va mazmun jihatdan yuqori pog'onalarga olib chiqish avvalo o'qituvchi va tarbiyachi murabbiylar zimmasiga sharaflil va ayni paytda mas'uliyatli vazifani yuklaydi.

Hozirda kar o'quvchilarning bog'langan nutqini rivojlantirish zamonaviy maxsus ona-tili o'qitish metodikasini eng dolzarb muammolaridan biridir.

Bog'langan nutq mantiq, grammatika, kompozitsiya qonunlari asosida tuzilgan bo'lib, o'zida bir butunlikni aks ettiradi, u mavzuga ega ma'lum vazifani bajaradi.

Yozma va og'zaki nutqni tuzilishi va vazifalari ularni rivojlantirish yo'llari haqidagi psixologik ma'lumotlar kar bolalarni o'qitish jarayonida o'qituvchi tomonidan qo'llanilishi shart.

Karlar maktabida bog'langan (monologik) nutqni rivojlantirishni asosiy vazifasi - bolalarni o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini istaklarini bir nechta gaplarda ifodalab berishga o'rgatish, shuningdek bolalarni o'z taasurotlari, kechinmalari, ko'rgan filmini, bajargan ishlari va hayotlaridagi barcha hodisalar haqida bir

muncha kengaytirilgan monologni qurishga, ya'ni matn tuzishga, fikr bildirishga o'rgatishni ko'zda tutadi.

Bunda monologik nutqni asosiy 3 turi ishlatiladi. Bayon etish tasvirlash, mulohaza. Ommaviy maktablarda ham maxsus maktablarda ham boshlang'ich sinflarda aralash shakl ustunlik qiladi, unda tasvirlash va bayon etish elementlari, bayon etish va mulohaza elementlari birgalikda uchraydi, chunki kichik o'quvchilardan faqat tasvirlash yoki mulohazani talab qilib bo'lmaydi, bayon etish, tasvirlash mulohaza bir-biridan tuzilishi, mazmuni va tili bilan farq qiladi R.Rustamova tomonidan ishlab chiqilgan «Tilning grammatik qurilishini shakllantirish» dasturi talablari tildagi asosiy grammatik qonuniyatlarni tizimlashtirish va o'quvchilarning faol nutqini shu asosda shakllantirishni ko'zda tutadi, ushbu dasturda taklif etilgan material shunday grammatik minimum, grammatik hodisalar mikrotizimidirki, uning amaliy o'zlashtirilishi tilni muloqot vositasi sifatida o'zlashtirishning zaruriy shartlaridan biri bo'ladi[1]

Zaif eshituvchi boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqining grammatik qurilishini shakllantirish ishlari quyidagi besh bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda o'quvchilarga kim? nima? nima qilyapti? so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar o'rgatilib, lug'at boyligi oshirib boriladi. Ikkinchi bosqichda zaif eshituvchi o'quvchilar kim? nima qilyapti?, nima? nima qilyapti? so'roqlariga javob bo'ladigan so'zlar asosida, tuzilmalar yordamida sodda yig'iq gaplar tuzishni amaliy egallaydilar. Uchinchi bosqichda bolalarning aktiv lug'atlariga qanday?, kim (-ning, -ni, -ga, -da, -dan)?, nima (-ning, -ni, -ga, -da, -dan)?, qayer (-ning, -ni, -ga, -da, -dan)?, nechta?, qachon? so'roqlariga javob bo'lgan so'zlar kiritilib, ular asosida berilgan tuzilmalar yordamida sodda yig'iq gap tuzishdan sodda yoyiq gap tuzishga o'rgatib boriladi. To'rtinchi bosqichda va, shuning uchun, shu sababli, chunki, ammo, lekin, biroq bog'lovchilari yordamida, berilgan tuzilmalar asosida qo'shma gap tuzishga olib kelinadi. Beshinchi bosqichda tugallangan mazmunni anglatuvchi 8-12 ta so'zdan iborat gaplardan tarkib topgan qisqa hikoya tuzishga o'rgatildi, keyinchalik 15-20, 25-30 so'zdan iborat mantiqiy jihatdan bog'langan harakatni izchillik bilan bayon etuvchi, sabab, maqsad, intilishni anglatuvchi, voqelikni izhor etuvchi fikrni bayon etish talab qilindi. Qisqa mazmunli hikoyalar yozishda syujetli rasm, rasmlar seriyasidan foydalanildi, tematik suhbatlar O'qitishning boshlang'ich bosqichida tilni amaliy o'zlashtirish vazifasiga muvofiq grammatik munosabat materialni tanlab olish va tizimlashtirish uchun birlamchi omil sifatida, ifodaning til vositalari esa ikkilamchi omil sifatida qabul qilindi. Bolalarning qobiliyatlariga qo'yiladigan talablarda grammatik kategoriyalarning mazmuni va shakl birligi tamoyilini aks ettirgan holda dastur birinchi navbatda ularning tushuncha-ma'no tomonini o'zlashtirishni ta'minladi. O'quvchilarning o'z fikrlarini ifodalash uchun grammatik vositalarni o'zlashtirishlarini ta'minlash zaruriyatidan kelib chiqib, tilning grammatik qurilishini shakllantirish dasturida o'quvchilar bitta grammatik qonuniyatni amaliy o'zlashtirishdan boshqasini o'zlashtirish va nihoyat, ushbu qonuniyatlarni amaliy tarzda tizimlashtirgan holda asta-sekin bog'langan nutqning shakllanishiga olib kelindi. Bolalar o'zbek tili imlosiga xos bo'lgan, ya'ni yozish va talaffuz bir-biriga ko'pincha to'g'ri kelmasligi fakti bilan tanishadilar. Ular so'zlardagi jarangsiz va jarangli undoshlar talaffuzi va yozilishidagi farqlarni bilib oladilar. "Tovushlar va harflar" mavzusida olib boriladigan ish, shuningdek kichik yoshdagi maktab o'quvchilari og'zaki nutq madaniyatini takomillashtirishga tovushlarning aniq talaffuz qilinishiga, so'zlarning to'g'ri aytilishiga qaratilishi kerak. Barcha o'quv yillari mobaynida so'z (leksika) borasida ish olib borishga katta ahamiyat berilishi lozim. Bu mashqlar amaliy tusda bo'lib, grammatika va to'g'ri yozishni o'rganish bilan bog'lab bajarib borildi. Boshlang'ich sinflar o'quvchilariga leksika bo'yicha nazariy ma'lumotlar berilmaydi. O'qish, grammatika, to'g'ri yozish va nutq o'stirish darslari materiali asosida kuzatuvlar olib borilib, bu kuzatuvlar jarayonida o'quvchilar so'zlar u yoki bu narsalar va voqelikdagi hodisalarni belgilashini,

ma'nolari jihatidan o'zaro yaqin yoki teskari bo'lishini, gapda matnda bir yoki bir necha ma'noda ishlatilinishi mumkinligini anglab oldilar.

Bolalar fikrlarini aniq ifodalash uchun ma'no jihatidan eng mos keladigan so'zlarni tanlashni o'rgandilar. Asta-sekin ularning so'z boyligi ko'payib, kengayib va faollashib bordi. 1-sinfda o'quvchilarga so'z tarkibi to'g'risida tushuncha-tasavvur berib borildi. O'zak, bir o'zakli so'zlar to'g'risida tushuncha kiritildi va ular so'z yasashning eng oddiy hollari, bilan amaliy tarzda tanishtirildilar. So'z tarkibini o'rganish asosida jarangli va jarangsiz, talaffuz qilinmaydigan undosh harflar, unilarni to'g'ri yozish o'zlashtirildi. 2-3 sinfda bolalar tekshirishning fonetik usuli (urg'u qo'yilishi) bilan bir qatorda bir o'zakli so'zlarni tanlab olish yo'li bilan amalga oshiriladigan morfologik usullarini ham

o'zlashtirdilar. Sinf dan sinfga yuqorilab borgan sayin til materiali ham murakkablashib bordi. Maktab o'quvchilarining to'g'ri yozish ko'nikmasining shakllanganlik darajasi so'zlarni tarkib jihatidan tez va to'g'ri tekshirib chiqish, so'zlarda o'zakni aniqlash, urg'usiz unli tovushni to'g'ri topish, tekshiruv so'zlarini tanlab olish, so'zlarning o'zaklaridagi unli tovush yozilishini taqqoslash qobiliyatlariga bog'liq bo'ldi. Boshlang'ich sinflarda so'z turkumlari: ot, sifat, fe'l, qo'shimcha, kishilik olmoshlari o'rganildi. Maktab o'quvchilari ularni umumiy leksik ma'no, savollar, so'z o'zgartirish shakllari (turlash va tushlash) asosida ajratishni o'rgandilar. So'z turkumlarini o'rganishga tayyorgarlik nutq grammatik qurilishini shakllantirish darslarida boshlandi, bu darslarda bolalar kim?, nima?, qanday (qaysi?)?, nima qilyapti? kabi savollarga javob beradigan predmetlarni (narsalarni), belgilarni, harakatlarni bildirgan so'zlar bilan tanishdilar. O'quvchilar so'roq olmoshi, ko'rsatish olmoshi, birlik va ko'plik sondagi 1-2- va 3-shaxs kishilik olmoshlari bilan, olmoshlarning o'zgarishi, ularni to'g'ri yozish, nutqda ishlatilishi bilan amalda tanishdilar.

Qo'shimcha atamasi 5-sinfda kiritildi. Bog'lovchilar amalda har bir sinfda «Gap» bo'limini o'rganishda ko'rildi. 6-sinfda o'quvchilar kelishiklarda otlarning o'zgarishini o'rgana boshladilar (turlanish), asosan savollar va qo'shimchalar bo'yicha kelishiklarni ajratishni o'rgandilar. Bolalar otni son, egalik va kelishik kategoriyalari bo'yicha o'zgartirishni, kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozishni o'rgandilar (5- sinf). O'quvchilar 1-5 -sinfda sifatlar predmetning rangi, hajmi, shakli, mazasi, xarakteri, ruhiy holati, o'rin yoki vaqtga munosabati kabi belgilarini anglatishini, sifat darajalarini o'rgandilar (sifat darajalari atamasi kiritilmaydi). O'quvchilar fe'lning o'tgan, hozirgi va kelasi zamondagi tuslanishi (shaxslar va sonlar bo'yicha o'zgarishi) haqida ma'lumot oldilar. O'tgan va kelasi zamon fe'li amalda bo'lishli (ish-harakatning bajarilganligi yoki bajarilajagi), bo'lishsiz (ish-harakatning bajarilmaganligi yoki bajarilmasligi) ko'rinishida: nima qildi?, nima qilmadi?, nima qilmoqchi?, nima qilmoqchi emas? savollari bo'yicha o'rganildi, bu keyingi sinflarda fe'l xususiyatlarini o'zlashtirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Fe'lning ravishdosh, sifat dosh, harakat nomi kabi maxsus funksional shakllari savollar orqali amaliy o'rganildi (ravishdosh, sifat dosh, harakat nomi, o'timli, o'timsiz, bo'lishli, bo'lishsiz fe'l atamalari, qoidalari kiritilmaydi). Boshlang'ich sinflarda ravishlar bilan tanishish amaliy tarzda kechdi. «Ravish» atamasi ishlatilmadi. O'quvchilar eng ko'p tarqalgan ravishlar to'g'ri yozilishini lug'at tartibida o'zlashtirdilar. Bolalarning og'zaki va yozma nutqda ravishlar ishlatishlarini rag'batlantirib borish kerak. So'z tarkibi va gap bo'laklarini o'rganish jarayonida barcha sinflarda turli gap bo'laklariga tegishli so'zlarning xilma-xil ma'nolarini o'zlashtirish hamda ularni gaplarda, so'z birikmalarida to'g'ri, aniq, o'rinli ishlatish bo'yicha leksik tusdagi mashqlar, shuningdek lug'at-imlo tusidagi mashqlar o'tkazildi. Bolalarni darslikdagi lug'at va maktab o'quvchilariga mo'ljallangan imlo lug'atidan foydalanishga odatlantirib borish kerak. O'quvchilar avvalo, so'z birikmasi bilan nutq grammatik qurilishini shakllantirish darslarida tanishadilar. Sintaktik mavzularni o'rganishda, shuningdek so'z turkumlarini o'rganishda gapdagi so'zlar o'rtasidagi bog'lanishni aniqlash, ulardan so'z birikmalarini ajratish, so'z birikmalari tuzish bo'yicha muntazam ravishda ish olib borish lozim. Sinf dan sinfga yuqorilgan sayin sodda gaplarning sintaktik

tahlili murakkablashadi, xilma-xil turdagi gaplarni tuzishda, ayniqsa ularni yozishda o'quvchilar mustaqil ishining hissasi ko'payib boradi. Bolalar tomonidan imlo qoidalari anglangan holda o'zlashtirilishi uchun, imlo (to'g'ri yozish) ko'nikmalari orttirilishi uchun fonetika va grammatika sohasidagi bilimlar asos bo'lib qolishi kerak. Bolalarni o'rganilgan imlo qoidalarini qo'llashga o'rgatish yuzasidan kun sayin izchil va xilma-xil ish olib borilishi zarur. Bular ko'chirib yozish, ijodiy ish yozish kabilardir. Shu bilan birga, bolalarda yozilganlarni tekshira olish qobiliyatini yuzaga keltirish kerak. To'g'ri yozishni o'rgatish lug'at-imlo, grammatika-imlo mashqlardan faol ravishda foydalanishni nazarda tutadi, bu mashqlarga imlo ko'nikmalarini asta sekin avtomatlashtirish maqsadida, yozilishieng qiyin bo'lgan so'zlar kiritilishi zarur. Fonetika va grammatika sohasidagi bilimlar, har bir darsda maktab o'quvchilariga darslik bilan ishlashni, darslikni bemalol ishlata bilishni (o'rganiladigan mavzuni, kerakli qoidani, mashqni tez topishni, mashqqa oid barcha topshiriqlarni izchil bajarishni) o'rgatish lozim. O'quvchilar bajariladigan mashqlardan ko'zlanadigan maqsadni (ular qanday maqsadda bajarilishini, nimalarni o'rgatishini) tushunadigan bo'lib olishlari kerak. Bolalarning bilish faoliyatlarini kuchaytirish maqsadida didaktik o'yinlarni jalb etgan holda turli-tuman o'quv vazifalarini qo'llash tez-tez qiziqarli mashqlar va o'yinlar kiritish, o'qitishning ko'rgazmali va texnik vositalaridan foydalanish zarur. Dasturdagi talablar tizimi uni amalga oshirish negizida dasturda keltirilgan grammatik shakllardan har birining asosiy ma'nosini o'quvchilar tomonidan o'zlashtirilishini mo'ljallagan holda ishlab chiqildi. Ularning nutqlarida o'zlashtirilgach, ushbu shakllar (tuzilmalar, ifoda etishning til vositalari) grammatik tushunchalarning, xuddi tildagidek, o'zaro bog'langan ma'nolarning tashuvchisiga aylandi. Shu tariqa o'quvchilarga tildagi grammatik kategoriyalar majmui sifatida grammatik qurilishni o'zlashtirish uchun pedagogik shartsharoitlar yaratilishi ta'minlandi. Zaif eshituvchi o'quvchilarda grammatik ko'nikmalarni rivojlantirilishining psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda dasturda amaliy ishning quyidagi ikki: tildagi asosiy qonuniyatlarni amaliy o'zlashtirish (1-3 sinflar) va ushbu qonuniyatlarni tizimlashtirish asosida grammatik umumlashmalarni amaliy o'zlashtirish (4-5 sinflar) davrlari ajratildi. Birinchi davrda bir yo'la gap tarkibidagi grammatik so'zlar ma'nosini aniqlashtirgan holda gap tuzish ko'nikmalarini shakllantirish o'qitish mazmunining asosi bo'ldi. Dastur talablari narsa va harakat to'g'risidagi tushunchalar, ular o'rtasidagi munosabatlar (makoniy, vaqtga oid va ba'zi boshqa munosabatlar) atrofida jamlandi. O'quvchilar ushbu tushunchalar va munosabatlarni dasturda ko'rsatilgan vositalar bilan ifodalashni o'rgandilar. Me'yorda bolalar buni 3-4 yoshida egallaydi. Grammatik qonuniyatlarni amaliy

o'zlashtirish ba'zi morfologik kategoriyalarni farqlashni va gapda tegishli shakllardan foydalanishni talab qilishi sababli, birinchi davrda, ish mazmuniga

o'quvchilarning ot, sifat, son, fe'ldagi zamon bilan tanishishlari kiritildi. Butun ana shu materialni o'zlashtirish o'quvchilarga nutqning asosiy qismiga taalluqli bo'lgan so'zlarning qator grammatik ma'nolarini bilib olish va shu tariqa o'zlashtirilgan ma'no va munosabatlar ot, sifat, olmosh va fe'l atrofida maxsus ravishda guruhlanadigan ikkinchi davrning materialini o'zlashtirishga yondoshishlariga imkon berdi. O'zlashtirib bo'lingan ma'nolar va munosabatlarga 4-5 sinflar dasturi yangilarini qo'shdi. Natijada nutq qismlari o'zgarishining asosiy grammatik qonuniyatlari tizimlashtirildi. O'quvchilar ikkinchi bo'limning yakunlovchi talabini bajarishga: nutqning asosiy qismlari, ularning leksikaviy va grammatik belgilari to'g'risidagi umumiy tushunchani

o'zlashtirishga yondashtirildilar. Bu me'yordagi 6-8 yoshli bola yoki 1-2-sinf dasturi talablariga yaqinlashdi. Birinchi-beshinchi sinf o'quvchilari boshlang'ich sinfnig grammatika kursini o'rganishga nafaqat tilning grammatik qurilishini amaliy tarzda egallaganlik jihatidan, balki shuningdek ba'zi eng oddiy grammatik-orfografik bilimlar va ko'nikmalarni o'zlashtirganlik jihatidan ham tayyorlangan bo'lishlari kerak. Shuning uchun dasturga «Grammatika va imlo bo'yicha ma'lumotlar» degan sarlavha ostida jamlangan maxsus talablar kiritildi. Qator

orfografiya va punktuatsiya qoidalarini o'zlashtirishga, nutq qismlari, ularning leksikaviy va grammatik belgilari, gap va uning tarkibi bilan tanishishga taalluqli talablar shularjumlasidandir. Nutqning yozuv jihatiga (husnixatga) va ba'zi grammatik atamalarni o'zlashtirishga qo'yiladigan talablar ham shunga kiritilgan. Dastur talablari o'quvchilarda «Tilning grammatik qurilishini shakllantirish», nutq o'stirish va korreksiyalashga yo'naltirilgan dars va mashg'ulotlarda shakllantirilgan ko'nikmalar va qobiliyatlarni hisobga olgan holda belgilandi. Ayni chog'da ularning amalga oshirilishi nafaqat grammatika va imloni o'rganish jihatidan, balki nutqning barcha tomonlari ustida ishlab borishni ko'zda tutdi. Umuman dastur tilning turli jihatlarini aks ettiradigan ma'lumotlarning nisbatan keng doirasini qamraydi, quyidagilar: fonetika va grafika (yozuv), leksika, so'zning morfem tarkibi va so'z yasalishi, so'z turkumlari va ularning xususiy morfologik kategoriyalari, sodda va qo'shma gap sintaksisi, imlo va punktuatsiya bilimlari, ko'nikma va qobiliyatlar shular jumlasiga kiradi. Maxsus maktab-internat darslarida ta'lim- tarbiya, rivojlantirish va korreksion maqsadlar ko'zda tutiladi. Hozirgi zamon darsiga qo'yiladigan quyidagi muhim talablar bizning ishdan ham amalga oshirildi, ya'ni dars mavzusini yoritishdan avval darsdan ko'zlangan maqsad hamda o'quvchilar imkoniyati hisobga olindi, mavzuning hajmi belgilandi va uning murakkabligi aniqlandi, avvalgi o'rganilgan mavzu bilan bog'landi, o'quvchilarga beriladigan topshiriq va mustaqil ishlarning ketma-ketligi aniqlandi, darsda kerak bo'ladigan jihozlar belgilandi va ko'rgazmali qurollar bilan boyitilishi lozim..

Xulosa

Nutqning morfologik tomoni ustida ishlash, bolalarning o'z fikrlarini aniq va to'g'ri ifoda etishlari uchun zarur bo'lgan lingvistik qobiliyatlarni shakllantirishga yordam beradi. Ushbu faoliyat faqat tilni o'zlashtirishni emas, balki bunday bolalarning jamiyatda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi va shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Eshitish nuqsoniga ega bo'lgan o'quvchilarning nutqiy qobiliyatlarini rivojlantirish pedagog va surdopdagolarning doimiy e'tiborini talab qiladi. Morfologik shakllar ustida ishlash orqali ularning muloqotga kirishish qobiliyati va lingvistik malakalarini sezilarli darajada yaxshilash mumkin. Ushbu jarayonning muvaffaqiyati individual yondashuv va uzluksiz mashg'ulotlarga bog'liq.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1 Rustamova R.R. Boshlang'ich sinflarda zaif eshituvchi o'quvchilar nutqining grammatik qurilishini shakllantirish Ped. fan. nomz. dis. ... avtoref. – T.: TDPI.
- 2Mamarajabova Z.N.Ona tili o'qitish maxsus metodikasi -T.,2004.
- 3Nazarova D.A. Maktabgacha yoshdagi zaif eshituvchi bolalar nutqini rivojlantirish Ped. fan. nomz. dis. avtoref...– T.:TDPU.2009.